

Hamza, the hero of the movie Muhammad Rasoolallah

Mosa Khamoushi

Received: 2021/08/18 | Accepted: 2021/12/22

(DOI): [10.22034/MTE.2021.6418](https://doi.org/10.22034/MTE.2021.6418)

Original Article
P 221 - 244

Abstract

Muhammad Rasoolallah, directed by Mustafa Akkad, is the first movie about the Prophet of Islam (PBUH) which, 45 years after its first release in England, is still one of the best and is of course one of the few films about the era of the Prophet of Islam (PBUH). Due to some limitations, Akkad decided to make the film without showing the face of the Prophet and some of his companions. He chose the character of Hamza as the first character in the film and according to the author, he used him in different scenes of the film to portray the Prophet. In this article, after presenting some historical justifications at the points of common ground between the Prophet and Hamza, which have made him the best option for Akkad to take the lead role in the film the author seeks to analyze the characteristics of Hamza's character in film "Muhammad the Messenger of God".

Keywords: Muhammad Rasoolallah, Mustafa Akkad, Hamza, Anthony Quinn.

حمزه قهرمان فیلم محمد رسول الله

موسی خاموشی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/MTE.2021.6418](https://doi.org/10.22034/MTE.2021.6418)

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۵/۲۷، تاریخ پذیرش: ۰۰/۱۰/۰۱

علمی - پژوهشی

ص: ۲۴۴/۲۲۱

چکیده

فیلم محمد رسول الله به کارگردانی مصطفی عقاد اولین فیلم در مورد پیامبر اسلام (ص) است که پس از گذشت ۴۵ سال از نخستین اکران آن در انگلستان، هنوز در زمره بهترین و البته محدود آثار سینمایی در مورد دوران نبوت پیامبر اسلام (ص) است. با توجه به برخی محدودیت‌ها، عقاد تصمیم گرفت که بدون نمایش چهره پیامبر و برخی از صحابه به ساخت فیلم مد نظر خود مباردت نماید. او کاراکتر حمزه را به عنوان شخصیت اول فیلم برگزید و به عقیده نویسندگان در سکانس‌های مختلف فیلم از وی برای به تصویر کشیدن پیامبر بهره برد! در این مقاله نویسنده در پی آن است تا پس از ارائه برخی توجیحات تاریخی در نقاط اشتراک میان پیامبر و حمزه که وی را بدل به بهترین گزینه برای تصدی نقش اصلی فیلم از سوی عقاد نموده است، به تحلیل ویژگی‌های کاراکتر حمزه در فیلم محمد رسول الله بپردازد.

کلیدواژگان: محمد رسول الله، مصطفی عقاد، حمزه، آنتونی کوین.

۱. دکترای تاریخ اسلام. musa.khamushi@gmail.com

مقدمه

مصطفی عقاد کارگردانی سوری بود که پس از چندین سال تحصیل و زندگی در ایالات متحده امریکا، در پی دغدغه‌های مذهبی خود، به ساخت فیلمی در مورد پیامبر اسلام همت گماشت. عقاد با توجه به حساسیت‌های مذهبی فرق مختلف اسلامی، عزم خود را جزم کرد تا فیلمی درباره دوره نبوت محمد بن عبدالله (ص) بسازد که فاقد چهره و صدای ایشان باشد. این کارگردان برای پر کردن جای خالی پیامبر در فیلم، به شیوه‌های مختلفی متوسل گردید که مهم‌ترین آن بهره‌گیری از کاراکتر حمزه عموی پیامبر است. کاراکتر حمزه با بازی آنتونی کویین یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های فیلم عقاد است؛ به گونه‌ای که برخی از مخاطبان، این فیلم را با نام حمزه و بازیگر آن آنتونی کویین می‌شناسند.

اگرچه تاکنون در مورد شخصیت حمزه و یا فیلم محمد رسول الله به کارگردانی مصطفی عقاد پژوهش‌هایی در قالب کتاب و مقاله صورت پذیرفته است؛ اما تعداد پژوهش‌هایی که به طور خاص به نقش حمزه در فیلم محمد رسول الله پرداخته، بسیار اندک است. مقاله «تحلیل نشانه‌شناختی فیلم محمد رسول الله (ص)» با این‌که به طور خاص در مورد شخصیت حمزه در فیلم عقاد نیست؛ اما به دفعات به وی اشاره کرده است. در این مقاله نویسنده صحنه‌های مختلفی از فیلم را انتخاب و سپس بر اساس نشانه‌شناسی ادبی هر صحنه را در دو محور همنشینی و جانشینی مورد بررسی قرار داده است (یاسینی، ۱۳۹۳: ۲۹). طبیعی است که حمزه موضوع محوری پژوهش مزبور نباشد اما با توجه به نقش محوری وی در فیلم محمد رسول الله، در پنج صحنه از یازده صحنه‌ای که برای ذکر دیالوگ و تحلیل آن انتخاب کرده است، با نام حمزه مواجه می‌شویم. در صورتی که در مقاله حاضر، حمزه کانون توجه است و نویسنده کاراکتر حمزه را به عنوان شخصیت اول فیلم مورد ارزیابی و تحلیل قرار خواهد داد. در مقاله دیگری با عنوان «تصویر محمد در فیلم الرساله، اولین و تنها فیلم بلند در مورد پیامبر اسلام»^۱ نویسنده پس از بررسی تحلیلی صحنه‌هایی از فیلم محمد رسول الله، به مقایسه محتوای فیلم با متون تاریخی صدر اسلام از جمله سیره ابن هشام پرداخته است. طبیعی است که این مقاله نیز به طور خاص به نقش حمزه در فیلم

^۱ The Image of Muhammad in the Message, the First and only Feature Film about the Prophet of Islam

محمد رسول الله مربوط نیست؛ اما در چند مورد محدود به حمزه نیز اشاره کرده است. برای نمونه در مورد این که حمزه در برخی موارد به جای پیامبر اسلام در فیلم سخن گفته است (۸۱: Bakker, ۲۰۰۶). اما در مقاله پیش رو، تمرکز پژوهش بر روی کاراکتر حمزه و نقش وی در فیلم عقاد است.

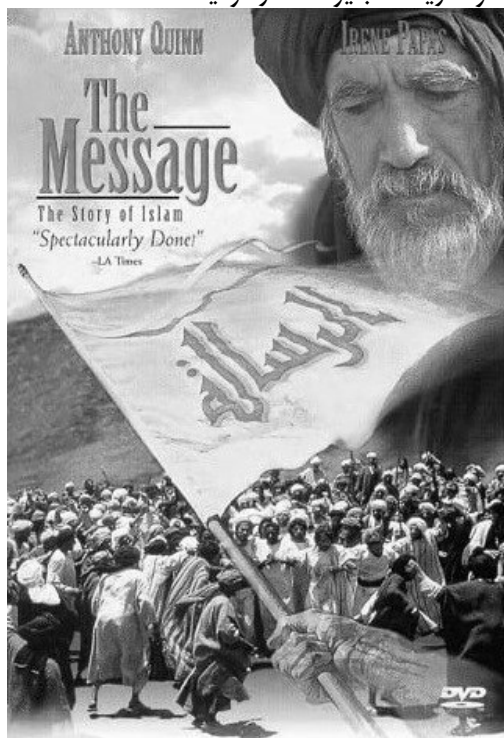
در فیلم‌های تاریخی یا حماسی که اکثراً حول شخصیت خاصی ساخته می‌شوند، طبیعتاً تشخیص کاراکتر اول فیلم کار دشواری نیست؛ هر چند که بازیگران زیادی در این نوع ژانرها به ایفای نقش می‌پردازند. اما در فیلم محمد رسول الله به کارگردانی عقاد، با توجه به عدم نمایش چهره پیامبر اسلام، تعیین شخصیت اول فیلم دشوارتر به نظر می‌رسد. نویسنده در این مقاله در پی آن است تا نشان دهد که عقاد بر مبنای مشابهت‌های میان پیامبر اسلام و عمومی ایشان که دارای توجیهات تاریخی است، حمزه را به عنوان شخصیت اول فیلم انتخاب کرده است و در ادامه نویسنده به تحلیل ویژگی‌های شخصیت حمزه در فیلم محمد رسول الله خواهد پرداخت.

فیلم محمد رسول الله

در فیلم محمد رسول الله^۱ انبوهی از هنرپیشگان مشهور سینمای جهان، به ایفای نقش پرداخته‌اند. آنتونی کوین (در نقش حمزه)، ایرنه پاپاس (در نقش هند) و مایکل آنسارا (در نقش ابوسفیان) در زمره معروف‌ترین هنرمندان این فیلم هستند. با توجه به عدم نمایش چهره و صدای پیامبر اسلام (ص) در این فیلم، بار بازی مهم‌ترین شخصیت مثبت این فیلم بر دوش آنتونی کوین افتاده است و - در نسخه دوبله فارسی - با توجه به گویندگی منوچهر اسماعیلی به جای حمزه - صدای پیشه تخصصی آنتونی کوین - طبیعی است که شمار زیادی از مردم ایران فیلم محمد رسول الله به کارگردانی عقاد را با نام حمزه و آنتونی کوین بشناسند. عقاد پیش از شروع ساخت فیلم، توانست سناریوی فیلم محمد رسول الله را به تأیید علمای دانشگاه الازهر قاهره و اعضای مجلس شیعه لبنان برساند (Bakker, ۲۰۰۹). سرمایه ساخت این فیلم نیز از سوی معمر قذافی تأمین گردید. قذافی با شرط ساخت فیلم عمر مختار با کارگردانی عقاد، تأمین بودجه ساخت فیلم محمد رسول الله را تقبل کرد

^۱. عنوان عربی فیلم «الرساله» و عنوان انگلیسی آن «The Message» است.

(افخمی، ۱۳۹۴: دقیقه ۴). فیلم محمد رسول الله ابتدا در انگلیس و سپس در نیویورک آمریکا اکران شد و در پنجاهمین دوره جوایز اسکار در بخش «بهترین موسیقی فیلم»^۱ به نوازندگی موریس ژار^۲ نامزد دریافت جایزه اسکار گردید.

پوستر فیلم محمد رسول الله (Brockopp, ۲۰۱۰: ۲۸۸)

عقاد هم زمان با دو گروه از بازیگران در کشورهای مراکش و لیبی (Sprinker, ۱۹۹۵: ۱۷۷) فیلم محمد رسول الله را کارگردانی کرد؛ گروهی که نسخه ۱۹۸ دقیقه‌ای حاصل کار آنان شد، عرب‌زبان بودند و طبعاً مخاطبین عرب با آنها ارتباط بهتری برقرار می‌کردند. گروه دیگر که شامل بازیگران آمریکایی، انگلیسی، یونانی و سنگالی بودند در ساخت نسخه انگلیسی فیلم که ۱۷۸ دقیقه زمان دارد، نقش داشتند. نسخه انگلیسی

^۱. Best Original Score

^۲. Maurice-Alexis Jarre

برای اولین بار در شهر لندن مورخ ۲۹ ژوئیه ۱۹۷۶ اکران گردید و سه هفته بعد نسخه عربی آن نیز در لندن به نمایش درآمد. هر دو نسخه تا ۲۹ سپتامبر ۱۹۷۶ بر پرده سینماهای لندن به نمایش درآمدند (۹۸: ۲۰۱۴، Fitzpatrick and Walker). پس آن فیلم محمد رسول الله در امریکا، کانادا و کشورهای دیگری نیز اکران شد. با توجه به عواملی چون حضور بازیگران سرشناس در نسخه انگلیسی زبان و شهرت و محبوبیت فراوان این نسخه به واسطه دوبله فارسی در ایران، نسخه انگلیسی زبان این فیلم مدنظر پژوهش پیش رو است.

کارگردان فیلم

مصطفی عقاد متولد اول ژوئیه ۱۹۳۰م^۱ اهل شهر حلب سوریه بود. او در اوایل دهه ۱۹۵۰م^۲ برای تحصیل در رشته کارگردانی به دانشگاه کالیفرنیا واقع در لوس آنجلس^۳ امریکا رفت و پس از آن برای اخذ مدرک کارشناسی ارشد سه سال در دانشگاه کالیفرنیا^۴ جنوبی به تحصیل پرداخت. او در این دانشگاه با سام پکینپا^۵، کارگردان مشهور امریکایی آشنا شد و در ساخت فیلمی در مورد انقلاب الجزایر به عنوان مشاور با وی همکاری کرد که البته این فیلم هیچ‌گاه اکران نشد. عقاد در طول زندگی خود به تهیه‌کنندگی و کارگردانی فیلم‌های مختلفی پرداخت که مهم‌ترین آنها فیلم محمد رسول الله بود.

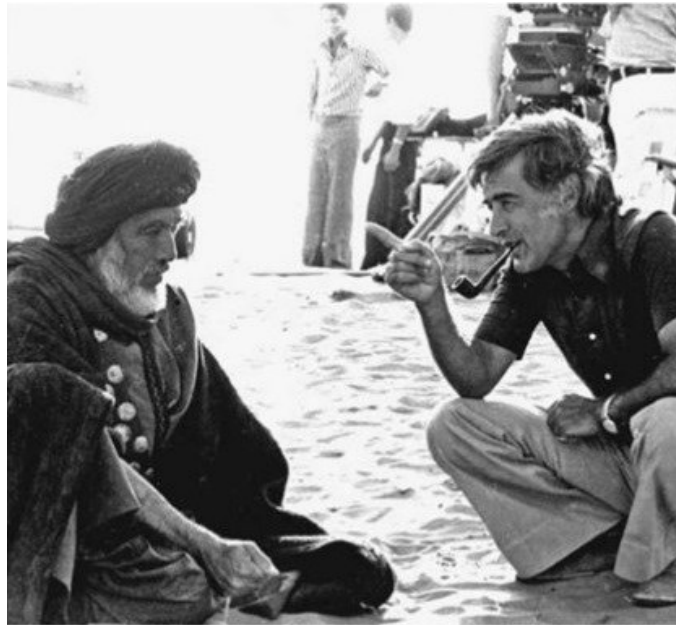
^۱. نهم تیرماه ۱۳۰۹

^۲. اوایل دهه ۱۳۳۰

^۳. University of California, Los Angeles (UCLA).

^۴. University of Southern California (USC)

^۵. Sam Peckinpah

مصطفی عقاد و آنتونی کوپین در پشت صحنه فیلم محمد رسول الله (۲۰۱۰، Curtis, ۱۹۹)

عقاد با ساخت فیلم محمد رسول الله جای خالی فیلمی در مورد پیامبر اسلام را در سینمای جهان به شایستگی پر کرد. چراکه پیش از وی فیلم‌هایی در مورد پیامبران پیش از محمد (ص) ساخته شده بود؛ فیلم «ده فرمان» به کارگردانی سیسیل دومیل به سال ۱۹۵۶^۱ در مورد حضرت موسی (ع)، فیلم «بزرگ‌ترین داستان عالم» به کارگردانی جرج استیونس در سال ۱۹۶۵^۲ در مورد حضرت عیسی (ع) و فیلم «کتاب آفرینش» به کارگردانی جان هیوستن در سال ۱۹۶۶^۳ در مورد پیامبرانی چون آدم، نوح، ابراهیم و لوط ساخته شده بودند. عقاد با ساخت فیلم محمد رسول الله، یکی از مهم‌ترین مقاطع تاریخی بشری را بر پرده سینما به تصویر درآورد. او در مقطعی از عمرش که در اندیشه ساخت فیلمی در مورد صلاح‌الدین

^۱. The Ten Commandments directed by Cecil B. DeMille (۱۹۵۶).

^۲. The Greatest Story Ever Told directed by George Stevens (۱۹۶۵).

^۳. The Bible: In The Beginning ... directed by John Huston (۱۹۶۶).

ایوبی بود (۳۴: ۲۰۲۰، Ginsberg)، بر اثر یک عملیات تروریستی در ماه نوامبر ۲۰۰۵^۱ در شهر امان پایتخت اردن در اثر انفجار بمب به شدت مجروح شد و سپس درگذشت (Curtis, ۲۰۱۰: ۳۷).

دوبله فیلم

بدون شک فیلم محمد رسول الله و به طور برجسته نقش اول این فیلم یعنی حمزه با دوبله فارسی آن در ایران به شهرت رسیده است. بنابراین تقریباً هر گونه بررسی، نقد و تحلیلی پیرامون این فیلم در ایران و یا به زبان فارسی مدیون دوبله فارسی آن است. تیمی بسیار حرفه‌ای از بهترین‌های تاریخ دوبله ایران در تابستان سال ۱۳۵۸ به جای شخصیت‌های این فیلم گویندگی کردند. اگرچه این فیلم در تابستان سال ۱۳۵۸ ش دوبله شد اما اکران آن تا سالگرد ولادت پیامبر اسلام (ص) در ۱۵ بهمن ۱۳۵۸ ش^۲ به تعویق افتاد.

^۱. آبان ۱۳۸۴.

^۲. مصادف با ۱۷ ربیع الاول سال ۱۴۰۰ هجری قمری.

اعلان اکران فیلم محمد رسول الله در سال ۱۳۵۸ (روزنامه اطلاعات، ۱۳۵۸، شماره ۱۶۰۶۵: ۹)

اهمیت این فیلم چنان بود که زبده‌ترین صداییشان برای دوبله آن دست به کار شدند. منوچهر اسماعیلی که مدیریت دوبلاژ فیلم را بر عهده داشت، گویندگی نقش حمزه را نیز بر عهده گرفت. صداییشه ابوسفیان و ابوطالب نیز به ترتیب نصرالله مدقالچی و احمد رسولزاده بودند و رفعت هاشم‌پور نیز به جای ایرنه پاپاس گویندگی نمود. ایرج ناظریان در ابتدا قرار بود دوبلور نقش ابوسفیان باشد، اما پیش از شروع کار دوبله فیلم، از اسماعیلی خواست که گویندگی نقش حمزه را به وی بسپارد؛ اما او نپذیرفت و به همین خاطر ناظریان گویندگی نقش ابوسفیان را نیز رد کرد تا نصرالله مدقالچی با گویندگی نقش ابوسفیان یکی از بهترین آثار خود را در تاریخ دوبله ایران جاودانه کند (غنی‌پور، ۱۳۹۹: ۲۵). برای این فیلم نه تنها بهترین دوبلورها برای نقش‌های اصلی انتخاب شدند؛ بلکه برای نقش‌های فرعی نیز، بهترین‌های این عرصه گلچین شدند. همچون جلال مقامی که دوبلور نقش جعفر بن ابی طالب بود و دیالوگ‌های به یادماندنی او در دربار نجاشی پادشاه حبشه در ذهن همگان نقش بسته است. گویندگی نقش اخیر یعنی نجاشی نیز بر عهده یکی دیگر از بزرگان این عرصه یعنی محمدعلی دیباج بود که با صدای گیرا و رسای خود شیرینی زایدالوصفی به سکانس حضور مسلمانان در دربار نجاشی بخشید.

وظیفه میکس فیلم نیز بر عهده روبیک منصوری^۱ بود که پس از اتمام آن، حمید مجتهدی آن را به استودیو میکس بسیار مجهز مصطفی عقاد در لندن برد. کیفیت میکس فیلم به حدی بالا بود که استودیوی میکس عقاد نیاز به تغییری در فیلم ندید (افخمی، ۱۳۹۴: دقیقه‌های ۱۱-۱۲). گفتنی است که پس از اتمام کار دوبله فیلم، مصطفی عقاد دوبار فیلم خود را با دوبله فارسی تماشا کرد و با این‌که زبان فارسی نمی‌دانست تحت تأثیر صداهای دلنشین گویندگان فارسی‌زبان فیلم قرار گرفت و به تمجید از آن پرداخت (مدقالچی، ۱۳۹۶: ۳).

۱. روبیک منصوری آهنگساز، تدوین‌گر و صداگذار ارمنی تبار سینمای ایران در قبل و پس از انقلاب بود.

برخی از دوبلورهای سرشناس فیلم محمد رسول الله

نام دوبلور	کاراکتر فیلم	نام هنرپیشه	نام هنرپیشه به انگلیسی
منوچهر اسماعیلی	حمزه	آنتونی کوین	Anthony Quinn
نصرالله مدقالچی	ابوسفیان	مایکل آنسارا	Michael Ansara
رفعت هاشم پور	هند	ایرینه پاپاس	Irene Papas
احمد رسول زاده	ابوطالب	آندر موریل	André Morell
ناصر طهماسب	بلال	جانی سکا	Johnny Sekka
ناصر ممدوح	خالد بن ولید	مایکل فورست	Michael Forest
سعید مظفری	زید بن حارثه	دمین توماس	Damien Thomas
جلال مقامی	جعفر بن ابی طالب	نویل جیسون	Neville Jason
محمدعلی دیباج	نجاشی	ارل کامرون	Earl Cameron

اکران فیلم محمد رسول الله با دوبله فارسی از روز دوشنبه ۱۵ بهمن ۱۳۵۸ آغاز گردید (روزنامه اطلاعات، ۱۳۵۸، ش ۱۶۰۶۵: ۹) و مردم در شهرهای تهران، شیراز، اصفهان، آبادان، اهواز، مشهد، کرمان، کرمانشاه، یزد، زنجان، گرگان، ساری، بابل، رشت و بندر انزلی به سالن‌های سینما رفتند و به تماشای فیلم نشستند. فیلم محمد رسول الله با دوبله

فارسی به مدت سه ماه تا روز ۱۷ اردیبهشت ۱۳۵۹ در سینماهای سراسر کشور اکران گردید (روزنامه کیهان، ۱۳۵۹، ش ۱۰۹۹۰: ۱۳).

عقاد و انتخاب حمزه به عنوان شخصیت اول فیلم

فیلم محمد رسول الله به کارگردانی عقاد در ارتباط با دوره نبوت پیامبر اسلام (از بعثت تا فتح مکه) است؛ این بازه زمانی مهم‌ترین بخش از تاریخ صدر اسلام است. بنابراین طبیعی است که شخصیت پیامبر اسلام در این فیلم به عنوان پروتاگونیست^۱ به تصویر کشیده شود. اما عقاد به دلایل زیادی قصد ندارد چهره و صدای پیامبر را در فیلم خود وارد کند؛ همچنین قصد ندارد که پیامبر را با صورتی نورانی و درخشان در فیلم خود به تصویر بکشد. پس چه باید بکند؟ عقاد سفری به دل تاریخ می‌کند تا خلاً حضور پیامبر را به کمک یکی از شخصیت‌های تاریخی معاصر ایشان به عنوان شخصیت اول فیلم جبران کند. عقاد احتمالاً به افراد مختلفی اندیشیده است که شخصیت علی بن ابیطالب می‌توانست یکی از گزینه‌های وی برای پر کردن این خلاً باشد؛ چراکه وی چندین سال پیش از نزول وحی در کنار پیامبر و در خانه وی بوده و از اولین کسانی است که اسلام آورده اما وی به دلایلی نمی‌توانست از شخصیت علی بن ابیطالب نیز برای ایفای نقش اول فیلم خود بهره ببرد. باز به سبب همان مانعی که بر سر نمایش چهره پیامبر در فیلم وجود داشت؛ عقاد طبق نظر علمای مذهبی حق نمایش چهره علی بن ابیطالب را نیز نداشت. بنابراین او همان‌گونه که صدا و تصویر پیامبر اسلام را در فیلم خود وارد نمی‌کند، در مورد علی بن ابیطالب نیز همین رویه را در پیش می‌گیرد. اما چه بسا اگر این مانع در مورد علی بن ابیطالب هم نبود، باز هم عقاد از ایشان به عنوان نقش اول فیلم خود استفاده نمی‌کرد؛ تنها به این دلیل که احیاناً اعتراض برخی از فرق اسلامی را متوجه فیلم خود نسازد؛ البته که علی بن ابیطالب همان‌گونه که جایگاه رفیعی در نزد شیعیان دارد، در نزد تمام فرق اسلامی نیز محترم است؛ اما به عنوان صحابی پیامبر و خلیفه چهارم از خلفای راشدین. تاریخ اسلام فراموش نمی‌کند که علی (ع)

^۱ پروتاگونیست (protagonist) مهم‌ترین شخصیت فیلم است که بیننده در وهله نخست با او همذات پنداری می‌کند و مسئله اصلی فیلمنامه در ارتباط با وی رقم می‌خورد. واژه‌هایی همچون قهرمان، شخصیت اصلی، شخصیت مرکزی و شخصیت محوری دیگر معادل‌های رایج برای واژه پروتاگونیست هستند (گذرآبادی، ۱۳۹۳: ۶۹-۷۰).

پس از وفات پیامبر (ص) داعیه جانشینی ایشان را داشت و تا مدت‌ها با خلیفه اول بیعت نکرد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۳۳۱/۲). چنین شخصیتی با تمام ویژگی‌های مثبتش، نمی‌توانست شخصیت اول فیلمی باشد که کارگردان آن در صدد جلب مخاطب برای آن، از میان همه مسلمانان جهان و بلکه غیر مسلمانان بود.

عقاد در اندیشه و جستجوی یافتن فردی مناسب برای ایفای نقش اول در فیلم محمد رسول الله، نهایتاً به شخصیت حمزه می‌رسد. حمزه دارای ویژگی‌های مهمی است که برآزنده این انتخاب به نظر می‌رسد: حمزه در نزد همه فرق اسلامی دارای ارج و قرب است و با توجه به این‌که پیش از وفات پیامبر از دنیا رفته و در حوادث جانشینی حضور نداشته، گویی بر منزلت و جایگاه وی افزوده شده است. حتی در فیلم انیمیشنی که کشور امارت متحده عربی با نام «بلال: نژاد جدید قهرمان»^۱ ساخته است، شخصیت حمزه هر چند نقش اول فیلم را بر عهده ندارد؛ اما یکی از نقش‌های محوری است. در این انیمیشن، حمزه حامی بلال و کسی است که به او مبارزه و رزم را آموزش می‌دهد (Alavi & Jamal, ۲۰۱۵: ۷۰ minute). انتخاب حمزه به عنوان یکی از نقش‌های کلیدی انیمیشن مزبور را می‌توان نشانه‌ای از جایگاه بالای این شخصیت تاریخی در نزد اهل سنت دانست.

ویژگی دیگر حمزه برای ایفای نقش اول فیلم و پر کردن خلأ حضور پیامبر، نسب بسیار نزدیک وی به پیامبر است؛ حمزه بن عبدالمطلب و محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب هر دو هاشمی و عمو و برادر زاده هستند. ویژگی دیگر حمزه که در همین رابطه قابل تفسیر است، اختلاف سنی بسیار کم وی با پیامبر است. پیامبر اسلام (ص) متولد سال ۵۳ پیش از هجرت است؛ حمزه نیز حدوداً ۵۴ سال پیش از هجرت به دنیا آمده است (عامری، ۱۴۲۱: ۶)؛ بنابراین اختلاف سنی حمزه و پیامبر یک سال و یا نهایتاً دو سال است. علاوه بر این، نکته دیگری در مورد این دو شخصیت تاریخی جالب توجه است؛ این‌که بر اساس منابع تاریخی حمزه و محمد هر دو برای مدتی از کنیز ابولهب به نام ثویبه شیر خورده‌اند (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۲۱/۱)؛ بنابراین آن دو برادر رضاعی یکدیگر نیز بوده‌اند. جالب آن‌که بر طبق برخی

^۱. Bilal: a new breed of hero, directed by Khurram Alavi & Ayman Jamal (۲۰۱۵).

^۲. برخی منابع اختلاف سنی پیامبر و حمزه را تا چهار سال هم نوشته‌اند؛ اما با توجه به اتفاق نظر منابع بر سر این مسئله که آن دو برادر رضاعی هم بوده‌اند، اختلاف سنی یک تا دو سال به واقعیت نزدیک‌تر به نظر می‌رسد.

از منابع، حمزه و پیامبر از زنی از قبیله سعدیه^۱ نیز شیر خورده‌اند (مقریزی، ۱۴۲۰: ۱۲/۱). چنانچه این مطلب صحیح باشد، آن دو از جانب دو مادر برادر رضاعی یگدیگر بوده‌اند. حتی اگر مسأله برادر رضاعی بودن پیامبر و حمزه ساخته و پرداخته مورخین بوده و صحیح نباشد، همین‌که در منابع تاریخی به آن اشاره شده، برای عقاد کافی است! او به دنبال یافتن بیش‌ترین وجوه اشتراک میان پیامبر و شخصیت تاریخی مدنظرش بوده؛ بنابراین نفس وجود چنین مطلبی در منابع تاریخی (فارغ از بررسی دقیق صحت و سقم آن) برای عقاد کفایت می‌کرده است. با توجه به مطالب فوق به نظر می‌رسد که عقاد آگاهی بسیار خوبی در مورد تاریخ صدر اسلام داشته و نزدیک‌ترین فرد به پیامبر را برای ایفای نقش اول در فیلم محمد رسول الله انتخاب کرده است.

حمزه در فیلم محمد رسول الله

در این فیلم شخصیت حمزه به شخصیت رسول خدا بسیار نزدیک می‌شود، به گونه‌ای که در برخی از سکانس‌های فیلم، حمزه دست به اقداماتی می‌زند که به گواهی تاریخ، پیامبر فاعل آنها بوده است در حالی که در برخی دیگر از سکانس‌ها، حمزه در نقش خودش است! در تیتراژ فیلم نیز اسم آنتونی کوپین به عنوان هنرپیشه اول فیلم پیش از سایر هنرپیشگان آمده است (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۵). به نظر می‌رسد که عقاد با انتخاب حمزه به عنوان شخصیت اصلی و قهرمان فیلم، ویژگی‌های شخصیتی را که نمی‌توانسته در فیلم خود به تصویر درآورد، در وجود حمزه متبلور ساخته است.

۱- حمزه حامی پیامبر

ورود آنتونی کوپین (در نقش حمزه) به فیلم (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۳۷) بسیار زیبا به تصویر درآمده است. در این سکانس مردم مکه، در حال سنگ‌پرانی و آزار مسلمانان هستند و تلاش می‌کنند تا آنها نزدیک کعبه نشوند. در رأس مردم، عمرو بن هشام (ابوجهل)^۲ در حال توهین به پیامبر اسلام که ناگهان حمزه که برای شکار از مکه خارج شده بود، از راه می‌-

^۱ این زن فردی غیر از حلیمه سعدیه اما از همان قبیله است.

^۲ مارتین بنسون (Martin Benson) انگلیسی هنرپیشه نقش ابوجهل و نصرت الله حمیدی دوبلور این نقش بود.

رسد. دوربین جک هیلدیارد^۱ به زیبایی با یک نمای مدیوم شات^۲ از ورود حمزه استقبال می‌کند. حمزه با چهره‌ای مصمم و با هیكلی ورزیده از اسب خود پیاده می‌شود و در واکنش به توهین عمرو ضربه‌ای نثار وی می‌کند و پس از آن اعلام می‌کند که به دین برادرزاده خود در آمده است و افراد حاضر در اطراف کعبه را به مبارزه می‌طلبد؛ اما کسی را یارای مبارزه با وی نیست. با این سکانس حمزه یکی از بزرگ‌ترین حامیان پیامبر در فیلم معرفی می‌گردد. این سکانس در زمره سکانس‌هایی است که شباهت زیادی با متون تاریخی دارد (ابن هشام، بی‌تا: ۲۹۱/۱-۲۹۲). اگر چه کاملاً طبیعی است که وقایع تاریخی در مسیر تبدیل به سناریو شدن - با توجه به زاویه دید نویسنده و کارگردان - در صورت نیاز، دستخوش تغییرات زیادی شوند.

در فیلم حتی در امور جزئی و کوچک نیز حمزه حامی و مراقب پیامبر است. برای نمونه پس از هجرت مسلمانان به مدینه و تصمیم برای ساخت اولین مسجد اسلام، همه مسلمانان برای ساخت آن دست به کار می‌شوند، حمزه نیز از این قاعده مستثنا نیست و در ساخت مسجد مشارکت می‌کند؛ اما زمانی که متوجه می‌شود پیامبر نیز مشغول کار است، از ایشان می‌خواهد که استراحت کرده و بیش از این خود را خسته نکند. حمزه در گفتگویی با عمار به وی می‌گوید که پیامبر ۵۳ سال سن دارد و نباید کار کند؛ عمار نیز در جواب حمزه می‌گوید خود شما چند سال دارید؟! (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه‌های ۷۸-۸۰). حمزه با آن که یک سال از پیامبر بزرگ‌تر است نگران سلامتی ایشان است.

۲- حمزه زبان پیامبر

حمزه یکی از افرادی است که در طول فیلم، به دفعات و مستقیماً با پیامبر سخن می‌گوید؛ برای نمونه باید از دیالوگی بین او و پیامبر یاد کرد که البته کلامی از پیامبر در این گفتگو شنیده نمی‌شود! حمزه برای گرفتن اذن جنگ به نزد پیامبر می‌رود و نزدیک به دو دقیقه (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه‌های ۸۸-۹۰) با ایشان صحبت می‌کند تا بلکه بتواند اجازه کسب

^۱. جک هیلدیارد (Jack Hildyard) فیلم‌بردار فیلم محمد رسول الله بود.

^۲. مدیوم شات (Medium Shot) یا نمای متوسط، نمایی است که بدن انسان بیش‌ترین برجستگی را در قاب دوربین دارد و جزئیات کلی در مورد محیط پیرامون را نیز می‌تواند ارائه کند (تامپسون و بون، ۱۳۹۷: ۳۲-۳۱).

کند. اما پاسخی از جانب پیامبر شنیده نمی‌شود؛ اما در سکانس بعدی فیلم از زبان دمین توماس^۱ (در نقش زید بن حارثه) متوجه می‌شویم که بر پیامبر وحی نازل شده تا مسلمانان با کفار مکه بجنگند (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه های ۹۱-۹۲). آیا این حمزه است که نزد پیامبر می‌رود و با او برای گرفتن اذن جنگ با مشرکین گفتگو می‌کند؟ تاریخ که چنین چیزی را به یاد نمی‌آورد. این سکانس از فیلم در زمره لحظاتی است که پیامبر و حمزه شخصیت واحدی دارند؛ گویی خود پیامبر با توجه به شرایط پیش آمده در مدینه و فشار مشرکین در انتظار دریافت وحی از جانب خدا برای نبرد با مشرکین بوده است. گویی ارتباط پیامبر با خدا و نگرانی ایشان در این مورد خاص، به ارتباط حمزه با پیامبر تبدیل شده است؛ عقاد به زیبایی هر چه تمام‌تر، حالات درونی پیامبر اسلام را در آن مقطع زمانی، از طریق گفتار و کردار حمزه، به بیننده القا می‌کند.

در سکانس‌های مختلفی از فیلم، پیامبر سخن خود را از طریق افراد مختلف از جمله زید بن حارثه به گوش مردم می‌رساند. یعنی بیننده ابتدا می‌بیند که یکی از صحابی با رسول خدا صحبت می‌کند و سپس سخن ایشان را به مردم انتقال می‌دهد. اما در سکانسی که در ارتباط با آزار و شکنجه مسلمانان ضعیف مکه است،^۲ حمزه پس از شنیدن سخنان جعفر مبنی بر دستور پیامبر برای مهاجرت به حبشه، خطاب به جعفر، عمار و دیگران می‌گوید همین حالا باید به حبشه مهاجرت کنند (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۴۵). حمزه در مورد زمان مهاجرت به حبشه دستوری از پیامبر نگرفته است؛ در این سکانس اصلاً فرصت چنین کاری برای حمزه پیش نمی‌آید؛ اما با قاطعیت زمان رفتن به آنجا را مشخص می‌کند. گویی در این سکانس نیز مجدداً حمزه و پیامبر یک شخص واحد هستند و جعفر تنها زمینه و مقدمه لازم را برای بیننده فراهم می‌کند تا سخن حمزه که همان فرمان پیامبر است، شنیده شود.

۳- حمزه فرمانده جنگ

در فیلم محمد رسول الله حمزه فرماندهی جنگ بدر را برعهده دارد. او کسی است که به سپاه مسلمانان دستور می‌دهد تا آرایش جنگی بگیرند. حمزه کسی است که در نبرد تن به تن، پیش از نبرد اصلی نیز، جنگجویان سپاه اسلام را تعیین می‌کند که شامل خود او، علی

^۱. دمین توماس هنرپیشه ای برتانیایی بود.

^۲. مسلمانانی که تحت حمایت قبیله پرنفوذی در مکه نبودند.

بن ابیطالب و عبیده است. حمزه است که به تیراندازان زمان پرتاب تیر را اعلام می‌کند و خلاصه آن که حمزه در جنگ بدر فرماندهی جنگ را به طور کامل بر عهده دارد (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه‌های ۱۰۲-۱۱۰). در جنگ احد نیز فرماندهی جنگ بر عهده حمزه است. پرتاب تیر توسط تیراندازان و حرکت جنگجویان نیز همگی به دستور حمزه است، تا آن که سرانجام در صحنه‌ای از این نبرد به شهادت می‌رسد.

با رجوع به متون تاریخی متوجه می‌شویم که در نبرد بدر پیامبر شخصاً فرماندهی نبرد را بر عهده دارد. این پیامبر است که صفوف مسلمانان را برای نبرد منظم می‌سازد (طبری، ۱۳۸۷: ۴۴۶/۲). این پیامبر است که علی، عبیده بن حارث و البته خود حمزه را برای نبرد تن به تن با ولید بن عتبّه، شیبّه بن ربیع و عتبّه بن ربیع تعیین می‌کند (ابن هشام، بی‌تا: ۶۲۵/۱). به گواهی تاریخ در جنگ احد نیز فرماندهی جنگ بر عهده شخص پیامبر بود؛ این پیامبر بود که از لشکریان خود سان می‌دید؛ گروهی را اجازه نبرد داده و به برخی این اجازه را نمی‌دهد؛ این خود پیامبر بود که برای اوس، خزرج و مهاجرین افرادی را تعیین کرد تا عهده‌دار لواء باشند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۹/۳-۳۰). وظایفی را که به گواهی تاریخ، در دو نبرد بدر و احد، شخص پیامبر به دوش کشید، عقاد در فیلم خود به حمزه محول می‌کند. آنتونی کوین با مهارت تمام در نقش حمزه، زعامت پیامبر اسلام در دو نبرد بدر و احد را به تصویر می‌کشد. جالب است که پس از این دو نبرد، عقاد دیگر غزوات دوره پیامبر را به تصویر نمی‌کشد؛ غیر از فتح مکه که در آن جنگی رخ نمی‌دهد؛ شاید به این علت که دیگر حمزه‌ای نیست تا غزوه‌ای دیگر را رهبری کند!

۴- حمزه جنگاوری شجاع

تماشاگر فیلم از بدو ورود حمزه به فیلم متوجه شجاعت وی می‌شود؛ اما در آوردگاه نبرد بیش از پیش به شجاعت وی پی می‌برد. پیش از وقوع نبرد در فیلم محمد رسول الله، این حمزه است که نزد پیامبر می‌رود و از ایشان اجازه می‌خواهد تا اجازه دهد با مشرکین مکه وارد جنگ شوند. در صحنه نبرد بدر و در جنگ تن به تن نیز به راحتی عتبّه بن ربیع را به قتل می‌رساند. پس از آن در صحنه نبرد نیز دل‌ورانه وارد می‌شود و افراد زیادی از سپاه مشرکین را به قتل می‌رساند. چرا عقاد اصرار دارد که در صحنه‌های مختلف فیلم، شجاعت حمزه را به تصویر بکشد. البته که حمزه خود فرد دلیری بوده است؛ اما گویی عقاد در پی آن

بوده تا شجاعت پیامبر اسلام را نیز در شخصیت حمزه به نمایش درآورد. بر اساس متون تاریخی پیامبر یکی از شجاع‌ترین افراد دوره خود بوده است. ایشان در جنگ بدر شخصاً وارد نبرد شد؛ به گفته علی بن ابیطالب در صحنه نبرد بدر پیامبر از همه دلیرتر بود و هیچ‌کس به اندازه ایشان به صف مقدم دشمن نزدیک‌تر نبود (طبری، ۱۳۸۷: ۴۲۶/۲). حال که برای عقاد مقدور نیست تا شجاعت پیامبر را در صحنه نبرد بدر، به تصویر درآورد، به سراغ حمزه می‌رود و شجاعت و جنگاوری وی را که مطابق با منابع تاریخی است، به تصویر می‌کشد (عامری، ۱۴۲۱، ۱۴).

صحنه نبرد حمزه با مشرکین مکه (۱۸۷: ۲۰۱۵، Duiker and Spielvogel) پیش از شروع نبرد در جنگ احد حمزه در پاسخ به یکی از مسلمانان که می‌پرسد عاقبت جنگ را چگونه می‌بیند، پاسخ می‌دهد که اگرچه تعداد مشرکین زیادتر است؛ در عوض مسلمانان هم به خدا ایمان دارند. حمزه در ادامه می‌گوید: «من هرگز از چیزی که می‌بینم، نمی‌ترسم» (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۱۲۵). سخن حمزه اشاره به جمعیت زیاد سپاه دشمن دارد و البته گویای شجاعت وی است. حمزه در صحنه نبرد احد نیز شجاعانه می‌جنگد تا این‌که نه با ضربه شمشیر؛ بلکه توسط وحشی، غلام هند، با پرتاب زوبینی از فاصله چند متری به شهادت می‌رسد (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۱۲۸).

۵- حمزه فردی دلسوز و مهربان

در عین حال که عقاد تصویری مصمم، قوی و بی‌باک از حمزه در فیلم خود ارائه می‌کند، بعد دیگر شخصیت وی یعنی مهربانی و دلسوزی ایشان را نیز به تصویر می‌کشد. در سکانسی که برخی از مسلمانان به کمک مسلمانان ستم‌دیده می‌شتابند، از گروه چند نفره‌ی حمزه، جعفر، بلال و دیگران، این حمزه است که پیش از همه در کادر دوربین نمایان می‌شود. تمام افرادی که برای یاری آمده‌اند از شکنجه شدن هم‌کیشان خود و یا مرگ برخی دیگر اندوهگین هستند، اما عقاد بیش‌ترین نمود از ناراحتی را در چهره حمزه نمایان می‌سازد. البته حمزه همچون یک رهبر عمل می‌کند و با وجود تأثر زیاد، خود را نمی‌بازد. با دیدن پیکر بی‌جان سمیه سر به آسمان می‌برد؛ گویی از شدت غم به آغوش خدای خود پناه می‌برد و نکته آخر در مورد این سکانس این‌که حمزه از جمع مزبور، اولین کسی است که متوجه صدای ناله و ضجه مسلمانان محبوس و شکنجه شده می‌گردد و با سرعت زیادی به کمک آنان می‌شتابد (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه‌های ۴۲-۴۴). در سکانس فوق، رقت قلب و مهربانی حمزه، بیننده را به یاد پیامبر (ص) می‌اندازد که در بروز احساسات و مهربانی، حتی نسبت به دشمنان خود نیز نمونه بود. عقاد چه زیبا و زیرکانه، بدون استفاده از چهره پیامبر و با کمک حمزه، گوشه‌ای از مهربانی ایشان را نیز به تصویر می‌کشد.

در سکانسی دیگر از فیلم- چنانکه پیش‌تر گفتیم- حمزه شخصی است که متوجه مشارکت پیامبر در ساخت مسجد مدینه می‌شود و نگران سلامتی ایشان است و درخواست می‌کند که دیگر کار نکنند و در گوشه‌ای استراحت کنند؛ در حالی که سن ایشان بیش از سن پیامبر بوده است.^۱ در صحنه‌هایی دیگر باز هم این خصلت حمزه به تصویر در می‌آید. برای نمونه در ابتدای نبرد و در جنگ تن به تن، وقتی عتبه بن ربیع از سپاه مشرکین به قتل می‌رسد، بلافاصله به پسر وی یعنی ابوحنظیفه بن عتبه که در صف سپاه مسلمان جای گرفته است، نگاه می‌کند و از این طریق با ابوحنظیفه که به هر حال پدر خود را در نبرد از دست داده است، همدردی می‌کند (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه‌های ۱۰۷-۱۰۸). احتمالاً فردی که با تاریخ سر و کار دارد، مدعی می‌شود که همچنین مطلبی در تاریخ نیامده است؛ بله، ادعای وی درست است؛ اما این صحت تاریخی الزاماً برای عقاد اهمیتی ندارد؛ او در صدد آن است که به نوعی

^۱ حمزه ۵۴ سال پیش از هجرت به دنیا آمد و یک یا دو سال از پیامبر بزرگ‌تر بوده است.

پیامبری دلسوز و مهربان را از طریق حمزه به تصویر بکشد. پس از پایان جنگ بدر نیز حمزه به مسلمانان دستور می دهد اسیرانی را که به بند کشیده اند، آزاد ساخته و به آنها آب و غذا دهند (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه ۱۱۴). هر چند که در فیلم این دستور از جانب پیامبر صادر شده است؛ اما عقاد از طریق حمزه آن را به گوش دیگر مسلمانان می رساند. بیننده تا پیش از این با چند نمونه از بروز عواطف حمزه مواجه شده است و از آنجا که قرار نیست مستقیماً کلامی از محمد بن عبدالله بشنود، به طور ناخودآگاه آماده است تا دستورها و فرمان‌هایی که این چنین با حس و عاطفه آدمی سر و کار دارد را از زبان حمزه بشنود. شاید به سختی بتوان در متون تاریخی مطالبی در مورد رقت قلب و مهربانی حمزه یافت^۱؛ اما منابع به وفور از مهربانی و رقت قلب پیامبر اسلام سخن گفته‌اند. به نظر می‌رسد که عقاد مکرراً در این فیلم از طریق حمزه یکی دیگر از خصوصیات برجسته پیامبر اسلام را به تصویر می‌کشد و در این زمینه بسیار سنجیده و منطقی پیش می‌رود و دستخوش احساسات نمی‌شود. در فیلم عقاد، حمزه در عین حال که مقتدر است، فردی مهربان و رقیق‌القلب نیز هست.

شهادت حمزه

در فیلم محمد رسول الله با توجه به اهمیت شخصیت حمزه، شهادت او به طور کامل به تصویر کشیده شده است. در مقایسه با کشته شدن دیگر شخصیت‌های فیلم (چه شخصیت‌های مثبت و چه منفی)، بیش‌ترین زمان (بیش از دو دقیقه) به واقعه قتل حمزه و دریده شدن شکم وی به دستور هند و به دست وحشی اختصاص یافته است (عقاد، ۱۹۷۶: دقیقه-های ۱۲۷-۱۲۸ و ۱۳۴-۱۳۵). این رخداد مهم در صحنه نبرد احد مورخ ۱۵ شوال سال سوم هجری قمری به وقوع پیوست تا پیامبر یکی از مهم‌ترین حامیان و یاران با وفای خود را از دست بدهد. شهادت حمزه در فیلم عقاد و در متون تاریخی بازگوکننده یک حقیقت واحد است؛ شهادت قهرمانی که دشمن نتوانست از طریق نبرد رو در رو، او را از پای درآورد؛ پس دست به دامان وحشی شد تا با پرتاب زوبین (یعقوبی، بی تا: ۴۷/۲) مرگی اسطوره‌ای برای قهرمان محمد رسول الله رقم بزند.

^۱. هر چند که سکوت منابع تاریخی در این مورد به معنای فقدان چنین خصیصه‌ای در حمزه نیست.

نتیجه

با وجود آن که مصطفی عقاد با محدودیت‌های زیادی برای ساخت فیلم محمد رسول الله مواجه گردید، اما در نهایت توانست با خلق اثری ارزشمند در مورد زندگی پیامبر اسلام، جای خالی چنین اثری را در ویتترین سینمای جهان به شایستگی تمام پر نماید. عقاد با دو گروه از بازیگران عرب و غیر عرب هم‌زمان ساخت فیلم خود را پیش برد و در نهایت ثمره تلاش وی به خلق دو فیلم جداگانه با موضوعی واحد به زبان‌های انگلیسی و عربی انجامید. نسخه انگلیسی آن در سال ۱۳۵۸ به بهترین شکل ممکن به زبان فارسی دوبله و در سالن‌های سینمای شهرهای مختلف ایران اکران گردید. اگرچه چهره پیامبر در این فیلم به نمایش درنیامد؛ اما شخصیت حمزه با بازی گیرای آنتونی کوین -و البته با صدای ماندگار منوچهر اسماعیلی- توانست این خلأ بزرگ را در فیلم، پر کند. عقاد به دلایلی چند از جمله محبوبیت حمزه بن عبدالمطلب در میان فرق مختلف اسلامی، نسب بسیار نزدیک حمزه با پیامبر اسلام و اختلاف سنی کم آن دو، از شخصیت حمزه به جای نمایش چهره پیامبر در فیلم خود بهره برده است. گویی شخصیت حمزه در فیلم عقاد، علاوه بر بازی در نقش حمزه، در برخی مواقع وظیفه ترسیم چهره و افکار محمد بن عبدالله را نیز بر پرده سینما بر عهده داشته است. در فیلم محمد رسول الله، عقاد گاهی از طریق حمزه افکار و کلام پیامبر اسلام را به بیننده انتقال می‌دهد، همچون انتظار پیامبر برای دریافت وحی جهت رویارویی نظامی با مشرکین مکه در سال دوم هجری قمری. در فیلم عقاد، گاهی مواقع حمزه برخی از وظایف پیامبر همچون فرماندهی لشکر اسلام را در جنگ بدر و احد به عهده می‌گیرد. در برخی از سکانس‌های فیلم نیز، بعد عاطفی شخصیت حمزه بروز پیدا می‌کند و به آنچه در شخصیت پیامبر اسلام سراغ داریم، نزدیک می‌شود، اگرچه در برخی از مواقع حمزه، در نقش خودش ظاهر می‌گردد. یگانگی این دو نقش در صحنه‌هایی همچون دلاوری‌ها و نبردهایش در جنگ بدر و احد نمود می‌یابد که با توجه به منابع تاریخی هم یادآور رشادت‌های پیامبر اسلام در این دو جنگ است و هم دلاوری‌های حمزه. کار شخصیت حمزه در فیلم عقاد با شهادت در صحنه نبرد احد به پایان می‌رسد. گویی خلأ حضور تاریخی حمزه در جنگ‌های بعدی دوره حیات پیامبر اسلام (ص)، عقاد را بر آن می‌دارد تا نبردهای بعدی دوره پیامبر اسلام (ص) را به تصویر در نیآورد؛ چراکه حمزه‌ای برای فرماندهی نبردهای بعدی نمی‌یابد! عقاد با تیزبینی خود و با استفاده از کاراکتر حمزه به نوعی جای خالی حضور

پیامبر را در صحنه‌های مختلف فیلم پرکرد تا از پس بزرگ‌ترین چالش پیش روی خود در فیلم برآمده باشد؛ اما با شهادت حمزه این راه حل و چاره نیز دیگر پاسخگو نبود و عقاد را بر آن داشت تا چهل دقیقه پایانی فیلم خود را با توسل به افراد و شیوه‌های دیگری به سرانجام برساند.

منابع

۱. ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵) الكامل فی التاريخ، بیروت: دار صادر-دار بیروت.
۲. ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۹) اسدالغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر.
۳. ابن سعد، محمد (۱۴۱۰) الطبقات الکبری، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۴. ابن هشام، عبدالملک (بی تا) السیره النبویه، بیروت: دار المعرفه.
۵. افخمی، بهروز (۱۳۹۴) مصاحبه با حمید مجتهدی، ۱۷ دقیقه.
۶. تامپسون، روی و بون، کریستوفر (۱۳۹۷) دستور زبان تدوین، ترجمه محمد گذرآبادی، تهران: انتشارات ساقی.
۷. روزنامه اطلاعات (۱۳۵۸)، شماره ۱۶۰۶۵، ۹-۹.
۸. روزنامه کیهان (۱۳۵۹)، شماره ۱۰۹۹۰، ۱۳-۱۳.
۹. طبری، ابوجعفر (۱۳۸۷) تاریخ الطبری، بیروت: دار التراث.
۱۰. عامری، ماجد (۱۴۲۱) سیدالشهداء حمزه بن عبدالمطلب رضی الله عنه، المدینه المنوره: مکتبه الملك فهد الوطنیه.
۱۱. عقاد، مصطفی (۱۹۷۶) محمد رسول الله، ۱۷۸ دقیقه.
۱۲. غنی پور، نیروان (۱۳۹۹) «به مناسبت چهل سالگی دوبله محمد رسول الله»، ماهنامه سینمایی فیلم، شماره ۵۷۱، ۲۴-۲۵.

۱۳. گذرآبادی، محمد (۱۳۹۳) فرهنگ فیلمنامه: واژگان و اصطلاحات تخصصی

برای فیلمنامه‌نویسان، تهران: انتشارات بنیاد سینمایی فارابی.

۱۴. مدقالچی، نصرالله (۱۳۹۶) «دوبله محمد رسول الله عقاد را شگفت زده

کرد»، جام جم، ۱۸ آذر، شماره ۴۹۸۸، ۳-۳.

۱۵. مقریزی، تقی‌الدین (۱۴۲۰) امتاع الاسماع بما للنبي من الاحوال و الاموال و

الحفده و المتاع، بیروت: دار الکتب العلمیه.

۱۶. یاسینی، سیده راضیه (۱۳۹۳) «تحلیل نشانه شناختی فیلم محمد رسول الله

(ص)»، فصلنامه رسانه، دوره ۲۵، شماره سه، ۲۹-۵۴.

۱۷. یعقوبی، احمد (بی‌تا) تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

18. Alavi, Khurram and Jamal, Ayman (2015) Bilal: a new breed of hero, 109 minutes.

19. Bakker, Freek (2009) The Challenge of the Silver Screen: An Analysis of the Cinematic Portraits of Jesus, Rama, Buddha and Muhammad, Leiden: Brill.

20. Bakker, Freek (2006) "The Image of Muhammad in the Message, the First and only Feature Film about the Prophet of Islam", Journal of Islam and Christian-Muslim Relations, Vol. 17, No. 1, Pages 77-92.

21. Brockopp, Jonathan (2010) The Cambridge Companion to Muhammad, Cambridge: Cambridge University Press.

سال نهم، شماره ۲۰، زمستان ۱۴۰۰

۲۴۴ مطالعات تاریخی جهان اسلام

22. Curtis, Edward (2010) Encyclopedia of Muslim-American History, New York: InfoBase Publishing.
23. Duiker, William and Spielvogel, Jackson (2015) World History, Boston: Cengage Learning.
24. Fitzpatrick, Coeli and Walker, Adam (2014) Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God, Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC.
25. Ginsberg, Terri and Lippard, Chris (2020) Historical Dictionary of Middle Eastern Cinema, London: Rowman & Littlefield.
26. Sprinker, Michael (1995) Late Imperial Culture, London: Verso.